

3. Inimõigused kui „viimane utopia“

See, milleni 1948. aasta deklaratsioonis esitatud retoorilised üleskutsed tegelikult viia võisid, jäi veel mõneks ajaks ebaselgeks. Sõjajärgse maailma keskse probleemi – kommunismi ja kapitalismi ideoloogilise võitluse – lahendamiseks oli inimõiguste mõistestik liiga kõikehõlmav. Ühelt poolt tähendas sõjajärgne konsensus hoolekanderiigi suhtes, et nii lääne- kui ka idabloki riigid nõustusid põhimõtteliselt, et elementaarsete sotsiaalsete õiguste (tervishoid, eluase jne) tagamine oli riikide kohustus; teisalt kasutasid suurriigid inimõiguste mõistestikku üksteise reaalsete puudujääkide esiletoomiseks. Ameerika Ühendriikide diplomaadid armastasid rõhutada poliitiliste ja meelsusvabadust puudutavate õiguste puudumist Nõukogude Liidus. Nõukogude Liidu diplomaadid jällegi kasutasid iga võimalust meelde tuletada, et Ameerika Ühendriigid oli jätkuvalt rassilisi vähemusi diskrimineeriv riik. Sellele oli samuti keeruline vastu vaielda.[1](#)

Roland Burke on kirjeldanud esimesi sõjajärgseid aastakümneid kui inimõiguste rahvusliku rahvusvahelistumise ajastut. Tema hinnangul oli tegemist perioodiga, kus inimõiguste retoorikat kasutati küll aina sagedamini, ent viisil, mis joonis alla riikide suveräänsuse ülimuslikkust ja nägi rahvusriiki kui inimeste õiguste tagamise peamist vahendit – erinevalt 1970-ndatel alanud perioodist, kus inimõigustest sai vahend justnimelt riikide sooritatud kuritegude vastustamiseks.

Sõjajärgsetel aastakümnetel ülddeklaratsiooni artiklite jõustamise üle peetud diplomaatilised arutelud, mis leidsid aset kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti ning majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste õiguste pakti raames, jõudsid peaaegu alati tagasi rahvusriigi suveräänsuse kaitsmiseni. Rahvusriigid pidid vastutama nii õiguste elluviimise kui ka nende järelvalve eest, riikideüleseid institutsioone, kuhu näiteks individid saaksid riike kaevata kohustuste täitmata jätmise eest, neil aastatel peaaegu ei kaalutudki.[2](#) Burke'i hinnangul toetas inimõiguste idee neil aastatel filosoof Hannah Arendti sõnastatud „õigust omada õigusi“, mille kohaselt oli kõigi muude inimõiguste kaitsmise eelduseks kodakondsus, mis andis inimestele aluse, millele tuginedes üldse oma õiguste kaitset nõuda. Arendti viis oma järeldusteni sõjajärgse pagulaskriisi kogemine (ta ise oli 18 aastat põgenik, kuni ta 1951. aastal USA kodakondsuse sai).[3](#)

Rahvusvaheliste paktide üle läbirääkijaid motiveeris ehk pigem surve mitte võtta endale kohustusi, mis võiksid riigisiselt konfliktseks osutuda; lõpptulemus oli sama.

Üks esimesi suuremaid proovikive inimõiguste mõistestikule oli dekolonisatsioon. Inimõiguste raamistik oli mõeldud selgelt indiviidide õiguste kaitseks, hoolimata sellest, millise riigi kodanikud või subjektid nad parasjagu olid. Antikolonialistlike aktivistide jaoks jäi sellest piiritlusest väheks. Osa uurijaid – kõige jõulisemalt Samuel Moyn – on väitnud, et selle vastuolu tõttu ei kasutatud inimõiguste retoorikat dekolonisatsiooniprotsessis eriti aktiivselt. Esiteks oli suur osa antikolonialistlike liikumisi pärit sõjaeelsest ajast, kui inspireerivad koordinaadid asusid mujal: Wilsoni ja Lenini enesemääramispõhimõtetes, kommunismis, panaafrikanismis ja panarabismis, aga ka mitmes föderatiivses ühenduses, mis üritasid võtta tõsiselt näiteks prantslaste universaalse impeeriumi projekti ja tõsta Aafrika Prantsusmaa kõrval tõepoolest võrdseks partneriks, kujutades ette kolooniate tulevikku mingit laadi prantsuse keelt kõnelevat Aafrikat ühendavat föderatsiooni (*françafrique*). Moyn juhib tähelepanu, kui leigelt suhtusid antikolonialistlike liikumiste juhid (Mohandas Gandhist Indias Kwame Nkrumahni Ghanas) inimõiguste mõistestikku. Paljud neist ei maininud seda terminit oma võtmekõnedes kunagi. Dekolonisatsiooni ajal oli keskseks probleemiks rahvaste, mitte indiviidide õigused.[4](#)

Teised uurijad on jällegi näidanud, et 20 aasta jooksul viidati globaalses Lõunas inimõigustele küll ja korduvalt, ent sageli kriitiliselt, üritades arendada termini tähendusvälja edasi sellest piiritletud raamistusest, kuhu see sõjajärgsete läbirääkimiste ajal suruti.[5](#) Briti Aafrikas kasutasid inimõiguste retoorikat nii britid kui ka koloniseeritud subjektid. Esimesed selleks, et rõhutada dekolonisatsiooni ebamõistlikkust: milleks iseseisvus, kui indiviidide põhiõigusi on võimalik tagada ka Briti impeeriumi sees? Viimased aga selleks, et esitada väljakutse brittide liberaalse impeeriumi ideele ja rõhutada, et indiviidi põhiõiguste saavutamine ilma rahvusliku enesemääramiseta ei ole koloniaalmaailmas üldse mõeldav.[6](#)

Ka prantslased olid ärevas olukorras. Marco Duranti on näidanud, kuidas Prantsuse võimud nägid palju vaeva, et vältida inimõiguste ülddeklaratsiooni levimist oma kolooniates (näiteks levitati seda ainult prantsuse keeles ja mitte kohalikes keeltes), kuna sealsetele ametnikele oli selge, et inimõiguste keel võib osutada võimsaks relvaks antikolonialistide käes. Ka 1950. aastal koostatud Euroopa inimõiguste konventsioonis jäeti seal ära toodud õiguste laienemine koloniaalterritoriumile rangelt vabatahtlikuks. See oli asjaolu, mida Prantsuse Aafrika poliitikud jõuliselt

kritiseerisid.⁷ Pole ime, et 1950-ndatel saadeti ÜRO-sse sadu petitsioone, mis otsesemalt või kaudsemalt kasutasid inimõiguste retoorikat, et nõuda koloniaalterritooriumidele enesemääramisõigust. Samuti pole ime, et suurvõimud üritasid järjepidevalt hoida inimõiguste raamistuse tähendust kitsana, rõhutades, et mida iganes 1948. aasta deklaratsioon ka ei tähendaks, dekolonisatsioon see kindlasti ei ole.

Omaette mõjukat rolli mängisid siin Ameerika Ühendriigid, kes hakkasid diferentseerima 1948. aasta õigusi, rõhutades, et „spirituaalsed, avalikud ja poliitilised õigused“ olid sotsiaalsetest ja majanduslikest õigustest kaalukamad, kuna see võimaldas neil vastustada Nõukogude Liitu, kus viimased õigused olid esimestest paremini kaitstud, ja rakendada inimõiguste mõistestikku külma sõja vankri ette.⁸ Sellel strateegial oli ka teine tagajärg: nimelt aitas see õõnestada Nõukogude Liidu mõjukust antikolonialistlike liikumiste toetajana, kuna igale Nikita Hruštšovi dekolonisatsiooni toetavale sõnavõtule oli võimalik vastata viitega NSVL-i enda kolonialistlikule tegevusele Baltikumis, Kesk-Aasias ja Ida-Euroopas.⁹

Kui Aafrikas üritasid antikolonialistid tulutult inimõiguste keelt radikaliseerida, siis Euroopas õnnestus peamiselt kristlik-demokraatidest poliitikutel ja juristidel edukalt muuta inimõiguste keel Euroopa ühenduse ja antikommunismi tööriistaks. Mäletatavasti tähendasid inimõigused paljude kristliku personalismi traditsiooni kuuluvate mõtlejate jaoks inimväärikuse vanema mõiste edasiarendust ja seostusid sellega eeskätt spirituaalsete õigustega (näiteks usuvabadusega, aga ka näiteks eluõigusega jm) kui sotsiaalsete ja majanduslike õigustega. Need mõtlejad – kõige mõjukam neist oli Jacques Maritain, aga ka sakslane Gerhard Ritter ja ameeriklane John Foster Dulles – nägid inimväärikuse austamises ka Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni alust, sidudes Euroopa ühtsuse ühemõtteliselt kristliku traditsiooniga (mitte näiteks Prantsuse revolutsiooni ja õigusriigi traditsiooniga, nagu oleksid seda soovinud teha Prantsuse vabariiklased). Ka paljud Euroopa Ühenduse asutajad olid kristlikud personalistid: Robert Schuman, Paul-Henri Spaak, Pierre-Henri Teitgen.

Teine selge põhimõte kristlike demokraatide arusaamas inimõigustest oli antikommunism, eriti arvestades, et deklaratiivselt ateistlik Nõukogude Liit seisis vastu usuvabaduse põhimõttele ning kandis personalistide arvates hukutavaid „materialistlikke“ väärtusi. Personalistide mõju näeb näiteks Euroopa inimõiguste konventsioonis, mis kirjutati 1950. aastal ja kiideti heaks 1953. aastal. Konventsiooni mõte oli ühelt poolt panna alus taoliste institutsioonide loomisele, mida ÜRO teadlikult loonud ei olnud, ning mis võimaldaksid põhiõiguste üle teha reaalselt

järeivalvet. Selleks organiks sai 1959. aastal loodud Euroopa Inimõiguste Kohus. Teisalt sõnastati konventsioonis Euroopa ühised väärtused. Personalismi jälg on selles tekstis tuntav, alustades näiteks tõsiasjast, et 1948. aasta deklaratsioonist võeti üle vaid poliitilisi ja isikuvabadusi puudutavad punktid ning sotsiaal-majanduslikud punktid jäeti sinnapaika. Konventsiooni pigem konservatiivsele suunitlusele viitab ka asjaolu, et õiguste laienemine Euroopa kolooniatele jäeti tekstis vabatahtlikuks.¹⁰ Konventsiooni ideoloogiline suunitlus aitab ka mõista, miks 1970-ndatel, kui inimõiguste retoorika uue hingamise sai, osutas selle tööriista teravik justnimelt Nõukogude Liidu poole.

Lisaks Euroopa konservatiivide tegevusele inimõiguste keele edendamisel ja sellele antikommunistliku tooni andmisel töötasid samal suunal ka USA diplomaadid ja vabaühendused. Näiteks keskendus USA mõttekoda Freedom House 1970-ndatel ja 1980-ndatel nimelt Nõukogude Liidu poliitiliste ja isikuvabaduste rikkumiste kataloogimisele ja inimõiguste keele kasutamisele külma sõja pidamiseks.¹¹ Mitmed rahvusvahelised humanitaarorganisatsioonid, näiteks Amnesty International, olid samuti võtnud inimõiguste kaitse oma lipukirjaks. Viimaks olid alternatiivsed utoopilised visioonid end ammendanud: dekolonisatsiooni kannustavad arusaamad panafrikanismist või panarabismist olid osutunud miraažiks ning inimnäoline sotsialism ei tundunud enam kuigivõrd apetiitsena pärast seda, kui Nõukogude Liit 1968. aastal surus maha Praha kevade. Revolutsioonid ei paistnud enam eduka viisina poliitiliste reformide saavutamiseks.

Selline rahvusvaheline olukord avas ukSED inimõiguste esiletõusmiseks (Samuel Moyni terminit kasutades) „viimase utoopiana“, ent seda vormis, mis erines oluliselt 1948. aasta visioonidest. 1970-ndate inimõiguste raamistik oli ühelt poolt mõjukam ja tulemusrohkem kui teise maailmasõja järgne kompromisslahendus, ning teisalt kammitsetum ja tagasihoidlikum, jättes tähelepanuta majanduslikud ja sotsiaalsed õigused, mis sõjajärgse kokkuleppe vormistamisel olid olnud keskse tähtsusega nii Roosevelti administratsioonile kui ka Ladina-Ameerika aktivistidele, kelle abiga inimõigused üldse ÜRO alusdokumentidesse jõudsid.

1970-ndate inimõiguslaste arhetüüpseks kangelaseks sai dissident. Pole ilmselt juhus, et dissidentlus muutus Nõukogude Liidus jõulisemaks pärast 1968. aastat, kui igasugune lootus kommunistlike režiimide reformimisele oli Praha kevadega kustunud. Dissidendid rõhutasid, et nende võitlus on just moraalne, mitte poliitiline, see tugineb inimõigustele ja üldiselt kehtivatele normidele, mitte lihtsalt vastumeelsusele Ida-Euroopa kommunistlike parteide ühe või teise poliitika suhtes.

Václav Haveli jaoks oli just inimlikkuse kadu see, mis tegi Ida-Euroopa režiimid talumatuks, Anatoli Jakobson rõhutas oma tegevuses nn moraalse võitluse dimensiooni, Juri Orlov kirjeldas liikumise alusena „kogu inimkonnale omast eetikataju“. Ka need dissidendid (näiteks Andrei Sahharov), kelle karjääri algus 1960-ndatel keskendus külma sõja pingete maandamisele ja sotsialismi reformimisele, jõudsid 1970-ndateks universaalse inimõiguste keeleni.[12](#)

Uutmoodi võimsa inimõiguste keele esilekerkimisel oli oluline ühendav jõud katoliku kirik. Kristliku personalismi rollil inimõiguste keele edendamisel oleme juba peatunud. 1970-ndatel omandas kiriku roll aga uue, otseselt poliitilise dimensiooni, kuna tõi kokku Ida-Euroopa ja Ladina-Ameerika dissidentlikud liikumised. Ida-Euroopa inimõiguslasi sidus kirikuga asjaolu, et 1978. aastal ametisse astunud paavst Johannes Paulus II oli pärit Poolast, samas kui Ladina-Ameerika autoritaarsete režiimide vastu võitlejate jaoks oli katoliku kiriku toetus hädavajalik, arvestades, et Tšiili, Argentiina ja Brasiilia kohalikud katoliiklikud institutsioonid kippusid toetama pigem sealseid diktaatoreid.

Selliste rohujuureaktivistide ja suurte valitsusväliste organisatsioonide koostöö andis uue hingamise ka diplomaatilisele koostööle. See tipnes Helsingi lepete sõlmimisega 1975. aastal, millega külma sõja põhilised osapooled kinnitasid poliitiliste inimõiguste olulisust ning löid esmakordselt institutsioonid, mille ülesandeks sai nende järgimist seirata (neist tuntuim kannab tänapäeval nime Human Rights Watch).[13](#) Helsingi järellainetuses kerkisid ka idablokis uued rühmitused, kes viitasid oma tegevuses just Helsingi lepetele: Tšehhoslovakkias Harta 77, Nõukogude Liidus Moskva Helsingi grupp ja terve hulk selle analooge teistes liiduvabariikides.[14](#)

Kolmas oluline jõud minimalistliku, ent riikideülese inimõiguste keele esilekerkimisel olid valitsusvälised organisatsioonid (NGO-d), kes pettusid riikide ja rahvusvaheliste organisatsioonide potentsiaalis inimsusvastaste kuritegude ärahoidmisel ning üritasid luua omaenda võrgustikke, mille abil mitmes maailma osas kannatajaid abistada. Nendest on kõige tuntum ilmselt Amnesty International. Need organisatsioonid suhtusid skeptiliselt nii rahvusriikide võimesse inimõigusi kaitsta (kuna paljud neist tegelesid aktiivselt oma kodanike tapmise ja piinamisega) kui ka ÜRO jt organisatsioonide võimesse inimõigusi rikkuvaid riike korrale kutsuda (olid ju need riigid ise üldjuhul nende organisatsioonide täieõiguslikud liikmed). Selle asemel nõudsid nad, toetudes rahvusvahelise üldsuse survele ja tugevatele suhtekorralduskampaaniatele, riikidelt kõige hullemate üleastumiste lõpetamist või vähemalt tagakiusatute riigist väljalubamist.[15](#)

Tõsi, nende minimalistlike visioonide kõrval oli ka ambitsioonikamaid ideid – näiteks samuti 1970-ndatel tekkinud uue rahvusvahelise majanduskorra idee, mis koondas arenguriike, kes väitsid, et nende puudujäägid põhiõiguste tagamisel on põhjustanud ebaõiglane ülemaailmne majandussüsteem, mis ei ole võimaldanud nende majandustel Läänega võrdsetel tingimustel areneda. Inimõigused seati siin argumendiks, millega põhjendati neokolonialistliku majandusmudeli lammutamist ja uutel, võrdsematel alustel üles ehitamist. Ent 1970-ndate majanduslikus ja ühiskondlikus kaoses ei arenenud need ideed kuigivõrd kaugele ja domineerima hakkas inimõiguste minimalistlik mudel.[16](#)

Inimõiguste ajalugu 20. sajandil on olnud täis tõuse ja mõõnasid, keerdkäike ja tupikteid, samuti lahknevusi retoorika ja reaalsuse vahel. Inimõiguste mõistestik tõusis sõjajärgse maailmakorra keskmesse ja ÜRO alustekstidesse sellepärast, et see oli aktsepteeritav kompromiss suurvõimudele, kes nägid seda terminoloogiat piisavalt neutraalsena ja mittekohustavana. Aktivistide jaoks jällegi kujutas inimõiguste mõistestik võimalust kirjutada terve hulk radikaalseid reforme rahvusvahelistesse dokumentidesse, olgugi et ainult deklaratiivselt. Naiste õigused, majanduslikud ja sotsiaalsed õigused – need kõik kannustasid paljusid, kes 1940-ndatel inimõiguste nimel suurvõime lobistasid.

1950-ndad ja 1960-ndad aga avasid võitluse inimõiguste terminite sisustamise pärast, milles antikolonialistid üritasid näidata, et dekoloniseerimine peab olema igasuguste individuaalsete õiguste kaitse eeldus, Euroopa riigid aga kitsendasid inimõiguste sisu nii, et nende teravik oleks suunatud peamiselt Nõukogude Liidu ja Varssavi pakti riikidele ning vabastaks Euroopa impeeriumid vastutusest oma kolooniate ees. Alles revolutsiooniliste ideoloogiate läbikukkumine 1960-ndatel, dissidentlike liikumiste tõus 1970-ndatel ja valitsusväliste organisatsioonide skepsis riigivõimu suhtes suutsid tekitada konsensuse inimõiguste mõiste sisu suhtes. See sisu oli ühtaegu oma ambitsioonidelt oluliselt piiratum ja tegevusulatuselt palju jõulisem kui 1940-ndate kompromisslahendus. Külma sõja lõpuga aga lagunes ka see konsensus. Ameerika Ühendriikide selektiivsed humanitaarsed interventsioonid Balkanil ja Lähis-Idas ning rahvusvahelise kogukonna läbikukkumine Rwanda genotsiidile reageerimisel viisid kõigepealt uue, vastutus kaitsta doktriini tekkimiseni ning valmistasid sellega ette uue põlvkonna skeptikuid, kelle jaoks tähendasid inimõigused suuresti reaalpoliitilist retoorilist relva, mille abil said nn humanitaarsed impeeriumid üle maailma oma huve edendada.[17](#) Ent kui rahvusvahelises poliitikas on inimõiguste mõiste pigem kriitikat saanud, siis samal ajal on aktivistid ja

kodanikuühendused LGBT õiguste, põlisrahvaste õiguste, terviseõiguse ja hiljuti ka sotsiaalsete ja keskkonnaõiguste valdkonnas asunud tänavatel ja kohtutes inimõiguste sisu taas laiendama.

- [1](#)Moyn, S. The Last Utopia, lk 72–74.
- [2](#)Burke, R. The Internationalism of Human Rights. – Sluga, G, Clavin, P. Internationalisms: A Twentieth Century History. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, lk 302–304.
- [3](#)Vt ka Arend, H. Origins of Totalitarianism. New York: Harcourt 1951, lk 298.
- [4](#)Moyn, S. The Last Utopia, lk 88–93.
- [5](#)Pikemalt sel teemal loe Burke, R. Decolonization and the Evolution of International Human Rights. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2010.
- [6](#)Ibhawoh, B. Seeking the Political Kingdom: Universal Human Rights and the Anti-colonial Movement in Africa. – Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics. Cambridge University Press 2020, lk 35–53.
- [7](#)Duranti, M. Decolonizing the United Nations: Anti-colonialism and Human Rights in the French Empire– Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics, lk 54–78.
- [8](#)Glendon, M. A. A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights. New York: Random House 2001, lk 174.
- [9](#)Heiss, M. A. Privileging the Cold War over Decolonization: The US Emphasis on Political Rights. Empire –Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics, lk 132–150.
- [10](#)Moyn, S. The Last Utopia, lk 74–83.
- [11](#)Bon Tempo, C. J. Freedom House and Human Rights in the 1970s and 1980s. – The Human Rights Revolution, lk 223–244.
- [12](#)Moyn, The Last Utopia, lk 134–141.
- [13](#)Ibidem, lk 148–155.
- [14](#)Nende tegevuse kohta loe rohkem nt Nathans, B. Soviet Rights-talk in the post-Stalin era ja Donert, C. Charter 77 and the Roma: Human Rights and Dissent in Socialist Czechoslovakia. – Human Rights in the Twentieth Century, lk 166–212; Thomas, D. The Helsinki Accords and Political Change in Eastern Europe. – Risse, T., Ropp, S. C., Sikkink, K. The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change, lk 205–233.
- [15](#)Burke, R. The Internationalism of Human Rights, lk 308–309.

- [16](#) Anghie, A. Inequality, Human Rights, and the New International Economic Order. – *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 2019/3, lk 429–442.
- [17](#) “Vastutus kaitsta” doktriini kohta vt ka Piirimäe, E. Sovereignty, Self-Determination, and Human Rights from Walzer to the Responsibility to Protect. – *Global Responsibility to Protect* 2018/4, lk 393–414.